

**FROM THE LATE ANTIQUITY TO THE HIGH
MIDDLE AGES: AN ARCHAEOLOGICAL VISION**
DE LA TARDOANTIGUITAT A L'ALTA EDAT MITJANA:
UNA VISIÓ ARQUEOLÒGICA

CIP 94°04/09° FRO

From the Late Antiquity to the High middle Ages : an archaeological vision = La Tardoantiguitat a l'alta Edat mitjana : una visió arqueològica / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). - Girona : Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic : Documenta Universitaria, 2024. - 1 recurs en línia (343 pàgines) : il·lustracions, plànols, gràfics. - (Moncrapa ; 01)
Descripció del recurs: 17 juliol 2024
Conté: La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana / Marta Prevosti Monclús, Rosario Navarro Sáez, Ramon Coll Monteagudo ... - Textos en català, castellà i italià; resums en català, castellà i anglès
ISBN 978-84-9984-615-6

I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- , editor literari II. Palahí, Lluís, editor literari III. Contenidor de (obra): Prevosti, Marta. Vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana IV. Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic 1. Ordenació del territori - Europa - S. V-X 2. Ciutats - Europa - S. V-X 3. Espiritualitat - Europa - S. V-X 4. Catalunya - Condicions rurals - S. V-X 5. Europa - Història - S. V-X 6. Catalunya - Història - S. V-X 7. Llibres electrònics

CIP 94°04/09° FRO

Moncrapa - 01

© Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / [Content and figures](#): els autors / [the authors](#)

© Il·lustració de la coberta / [Cover illustration](#): Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial
/ [Editorial team and instructions for authors and editorial policy](#):
www.documentauniversitaria.media/

Contacte / [Contact](#):

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISBN: 978-84-9984-615-6

DOI: [10.33115/c/9788499846156_20](https://doi.org/10.33115/c/9788499846156_20)

Girona, 2024

No es permet un ús comercial de l'obra original ni la generació d'obres derivades per altres persones que no siguin les propietàries dels drets. És la llicència més restrictiva ja que només permet que altres persones es descarreguin l'obra i la comparteixin amb altres sempre i quan en reconeixin l'autoria, però sense fer-ne modificacions ni ús comercial.

ÍNDEX

Presentació	7
-------------	---

EL MÓN RURAL. LA FI DE LES VIL·LES I LES NOVES FORMES D'EXPLOTACIÓ

La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana	10
---	----

Marta Prevosti Monclús, Rosario Navarro Sáez, Ramon Coll Monteagudo

La <i>villa</i> dels <i>Castellets</i> entre el baix imperi romà i l'època visigòtica (segles v-viii dC)	29
--	----

Adrià Cubo Córdoba, Jordi Morera Camprubí, Josep Francesc Roig Pérez

Arqueologia dels espais de producció al jaciment de Santa Margarida (Martorell). Estructures de combustió, treballs agrícoles i manufactura en un assentament en transformació	42
---	----

Esther Travé Allepuz, Pablo Del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs

EL TERRITORI. UN ESPAI EN TRANSFORMACIÓ QUE CAL CONTROLAR

Los últimos romanos en los límites de la romanidad. El extremo occidental de la tarraconense entre germanos y vascones	56
--	----

Jose A. Lecanda

Redescobrint el paisatge medieval del <i>Laci du sud</i> (Itàlia). El <i>Monti Aurunci Project</i> (MAP)	74
--	----

Edoardo Vanni, Federico Saccoccio

Les Terres de Ponent a la Tardoantiguitat (segles iv-viii). Aproximació a la xarxa de poblament i les vies de comunicació	92
---	----

Montse Baiges Minguella

Continuïtats i ruptures del poblament romà baiximperial i tardoantic a l'extrem nord-est de l' <i>Ager Tarraconensis</i> (comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf)	110
--	-----

Francesc Florensa Puchol, Magí Miret-Mestre

De Tàrraco i l' <i>ager tarraconensis</i> occidental a Tarragona i el camp entre els segles v i xii. Cap a un nou relat històric	136
---	-----

Joan Josep Menchon Bes

El Castellot de Castellví de la Marca (Barcelona), entre l'antiguitat i els feus 151

Ramon Martí, Cristian Folch, Jordi Gibert, Xavier Gonzalo

CIUTATS I VILATGES. ENTRE EL MÓN CLÀSSIC I EL MÓN FEUDAL

Gerunda entre el baix imperi i l'alta edat mitjana 169

J. M. Nolla

La transformació d'Aix-en-Provence (França) entre l'Antiguitat i l'inici de l'edat mitjana 176

Núria Nin

Roses, de la tardoantiguitat a l'època medieval 199

Marc Bouzas i Lluís Palahí

El pas de l'antiguitat a l'edat mitjana al jaciment de l'Esquerda, Osona. Darreres novetats de la recerca arqueològica 213

Imma Ollich, Montse Rocafiguera, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Esther Travé

Un conjunt ceràmic del segle VI dC a Blanes (la Selva) 228

Joan Llinàs i Pol

L'ESPIRITUALITAT. DELS NOUS RITUALS FUNERARIS A L'APARICIÓ DE LES PRIMERES ESGLÉSIES CRISTIANES

La cultura material d'un monestir Prepirinenc a Catalunya dels visigots a la implantació del feudalisme a Santa Cecília dels Altimiris 238

Walter Alegria Tejedor, Marta Sancho i Planas

Le quattro chiese di Coccanile di Copparo (FE). Una testimonianza di continuità di culto dal V-VII sec. ai giorni nostri 253

Flavia Amato, Marco Bruni, Chiara Guarnieri

El yacimiento de «A Capela» un eslabón en la historia de Catoira 264

Diego Piay Augusto

El jaciment romà de Ca la Madrona, Mataró. Resultats preliminars 276

Jordi Ardiaca Rodríguez

Canvi de paradigma en el món funerari durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana al Prepirineu? El cas de la bauma dels Ossos del Clot del Llop (Gironella, Berguedà) 290

Rosa Soler Acedo, Marta Sánchez Soler, M. Eulàlia Subirà

Esquelles o campanes? Revisió de materials sonors del monestir del Bovalar (Segrià, segles vi-viii)	299
Laura de Castellet	
Els orígens de l'església parroquial de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)	309
Jordi Oliver Vert	
ABSTRACT (català)	319
ABSTRACT (español)	327
ABSTRACT (english)	335

ESQUELLES O CAMPANES? REVISIÓ DE MATERIALS SONORS DEL MONESTIR DEL BOVALAR (SEGRIÀ, SEGLES VI-VIII)

Laura de Castellet¹

El jaciment visigòtic del Bovalar (Segrià, segles VI-VIII) està conformat per una gran basílica amb baptisteri envoltada d'edificis tant d'hàbitat com de treball entorn d'un pati central; va ser descobert per R. Pita als anys quaranta i excavat des dels seixanta fins als vuitanta pel mateix R. Pita i P. de Palol (de Palol, Pita, 1972; 1973; de Palol, 1989; 1999). Si bé a l'inici del seu estudi es va apuntar la hipòtesi que es tractés d'un conjunt monàstic, la bibliografia, història museística i divulgació posteriors han descartat aquesta funció, i des d'aleshores s'ha considerat el Bovalar com un vilatge agropecuari —i, tanmateix, l'economia agropecuària no està precisament en conflicte amb l'activitat monàstica. Algunes revisions posteriors han recuperat la visió del Bovalar com un monestir en relació tant amb la pròxima seu episcopal d'*Ilerda* com amb altres centres monàstics de la Tarraconense oriental; la identificació d'eines i infraestructures per a la fabricació de pergami i la relació del Bovalar amb una xarxa de recursos relacionats amb la transhumància permeten interpretar el Bovalar com un centre monàstic estratègic entre Lleida i el Pirineu (Gurt, 2007; Sales-Carbonell, 2014; Sales i Salazar, 2013). La revisió de materials arqueològics amb finalitats sonores que s'aborden en aquest article, i que fins ara han estat considerats estrictament d'àmbit agropecuari, també permeten considerar el conjunt com a monestir.

Els materials en revisió són un conjunt de vasos sonors catalogats com a esquelles de bestiar, i tres peces grans, rectangulars, classificades fins fa poc com a caixes de ferro (fig. 1). Les esquelles de bestiar són habituals en els jaciments de l'Antiguitat i l'alta edat mitjana, i la seva tecnologia no ha canviat gaire fins a l'actualitat. Una esquella és un instrument idiòfon (que sona en percussió autònoma) fet amb una planxa de ferro tancada sobre ella mateixa i fixada amb reblons, de forma rectangular, generalment lleugerament cònica, i en el cas de les més grans, una mica bombada al centre. La planxa sobrant que queda als extrems de la part superior serveix, plegada, per a soldar-hi sòlidament una tira de ferro en sentit horitzontal, que és la que permet subjectar aquesta esquella a un collar de couro o fusta al coll de l'animal i resistir els seus moviments. Per dins, a la part superior s'hi solda una anella per tal de lligar-hi

¹ Historiadora.

un batall metàl·lic, d'os o de fusta, de manera que amb el moviment de l'animal en caminar o pasturar es mogui per si mateix i repiqui a les parets de l'esquilla. La peça sencera, sense el batall, es banya en bronze per a atorgar-li més resistència a la corrosió, més solidesa i també un so més precís, diferenciat a cada esquilla i més musical (fig. 2). Amb aquest element penjat al coll d'alguns dels caps de bestiar d'un ramat es pot tenir el control dels moviments i, per tant, situar en l'espai obert un bé econòmic tan preuat com és un ramat sencer. Les esquelles es dimensionen en funció de la bèstia, de l'amplada del seu coll i en conseqüència del collar i de la distància de la mandíbula a l'herba, per tal que no l'entorpeixi en pasturar: les més petites són per a anyell o cabrit, les més grans per a bou o cavall.

Figura 1. Esquilla 1; esquilla 2; caixa de ferro. Jaciment del Bovalar (Seròs, segles VI-VIII). Museu de Lleida Diocesà i Comarcal). Fotografies: Laura de Castellet, amb l'autorització del MLDC.

A l'Antiguitat, i al Mediterrani occidental en el context de l'espiritualitat romana domèstica, també s'usaven petites campanetes o *tintinna* no ja de planxa de ferro sinó de fosa de bronze, de forma cònica o tronco-piramidal (Mocchi, 2018; Nowakowski, 1988). Eren molt comuns com a amulet sonor, penjades a les cantonades dels edificis i normalment formant part de conjunts de campanetes

Figura 2. Esquelles de ramat: Sant Julià de Ramis (segle VII, Servei d'Arqueologia de Girona), Altimiris, Montsec (segle VII, Laboratori d'Arqueologia Medieval de la UB), Castellarnau, Sabadell (segle V, Museu de Sabadell). Fotografies: Laura de Castellet, amb autorització.

mòbils a l'aire amb un element central amb funcions apotropaiques, normalment una campaneta cilíndrica més gran però també altres elements simbòlics, com ara fàl·lics, en senyal de prosperitat (fig. 3). A l'Antiguitat tardana les campanetes més grans van prendre entitat pròpia i van començar a aparèixer en contextos sacres, com la que es va localitzar vora el temple d'August de Tàrraco (fig. 4), amb una inscripció votiva que l'anomena «*cacabulus*» ('olleta', per la seva forma de vas invers) i la relaciona amb el temple i la seva funció protectora (Hübner, 1894; Rodá, 2007). L'anella interna indica que es tocava sacsejant-la per la nansa exterior.

Figura 3. Tintinnabula amb amulets fàl·lics (Herculà, segle I dC, Museu Arqueològic de Nàpols). Fotografia: Laura de Castellet. Peces de tintinnabula (Verona, segle I dC). Fotografies: G. Mocchi.

Figura 4 - Cacabulus de Tàrraco (segles II-III dC). Fotografia: Gemma Jové Llopis, MNAT.

La funció tant de localització com de so apotropaic i per tant sagrat va ser recollida pels primers eremites del Cristianisme occidental, que van adoptar campanetes d'aproximadament un pam d'alçada i diàmetre per a anunciar els seus moviments i els seus moments de pregària. Especialment en l'àrea de l'Església Cèltica se n'han conservat diverses —d'entre els segles VI i XI—, ja que s'han tingut com a relíquia dels sants que les havien utilitzat (Kerneis, 2013; Bourke, 1994). Algunes d'elles es custodien en museus, però d'altres a les esglésies d'on encara formen part del culte i on, en certa manera, estan encara en ús; si bé n'ha pervingut alguna de fosa de bronze, com grans *tintinna* romanes (fig. 5), la majoria són de planxa de ferro banyat en bronze, com les esqueselles (fig. 6). No són esqueselles de bestiar reciclades per a usos religiosos, ja que generalment no tenen una nansa sòlida que permeti els moviments d'un animal, ni que es pugui col·locar en un collar, ni que aguantin moviments forts com ara el pas entremig de vegetació espessa: són com grans esqueselles però concebudes ja per a funcions espirituals, i per a un eremita rural hauria de ser més fàcil fer l'encàrrec d'una gran esquesella que d'una peça onerosa de fosa de bronze.

Figura 5. Campanes d'eremites de bronze: de Saint Meriadec (segle VI, Stival, Bretanya; fotografia: Lionel Dieu) i de Sant Gwynhoedl (segle X, Museu Nacional de Gal·les; fotografia: Amgueddfa Cymru, NMW).

Figura 6. Campanes d'eremites de ferro: de Saint-Ronan de Locronan (segle VI, Bretanya; fotografia: Lionel Dieu), de Saint Patrick (segle X, Museu Nacional d'Irlanda; fotografia: NMI) i de Saint Cenau (segle X, Museu Nacional de Gal·les; fotografia: Amgueddfa Cymru, NMW).

Així com els eremites van adoptar petites campanes, també ho van fer els primers monestirs: almenys des del segle VI es té notícia que alguns monestirs van començar a fer servir vasos de bronze inversos a l'estil de la Campània, i anomenats *campanae*. L'any 515, després d'haver fet una estada al monestir campanià de Sant Sever de Pizzofalcone, proper a Nàpols, el diaca Ferrandus de Cartago escriu al seu abat Eugippius i li recorda com s'hi feia sonar una «sonora campana (indicant aquesta denominació) com a costum que han instituit els monjos»:

«Denique non ipse hoc solus operaris, sed alios plurimos ad consortium boni operis vocas, cui ministerio sonoram campanam beatissimorum statuit consuetudo sanctissima monachorum.»²

2 «De manera que no només treballem en això, sinó que convida a fer bones obres, amb l'ofici d'una sonora campana com a costum santíssim que han instituit els monjos.» *Anecdota casinensis. Index scholarum in universitate litterarum Vratislaviensi*, ed. August Reifferscheid, Universitat de Breslau, 1871, pp. 6-7 (Neri, 2016, p. 374, nota 3).

També al segle VI, Benet de Núrsia indicava a la seva Regla monàstica com els avisos interns del monestir, per tal d'evitar entrades sensorials disruptives dins del silenci monàstic, havien de ser «senyals polsats», és a dir sons i percutits sense que precisi l'objecte que es percudeix; amb el temps, les adaptacions de la Regla indiquen que aquest senyal és una campana i que, si hi ha avisos majors i menors, també hi ha el so d'una «esquella» o campana de menors dimensions i volum sonor:

«Facto autem primo signo nonæ horæ, deiungant ab opera sua singuli et sint parati, dum secundum signum pulsaverit.»³

«Primitus siquidem quam signum horis nocturnis pulsetur, in fratrum dormitorio schillam tangere jussit, ut prius monachorum congregatio orationibus fulti.»⁴

Les primeres campanes conegudes s'han trobat totes en entorns monàstics: són de fosa de bronze però encara de dimensions discretes, i van anar augmentant de pes i de diàmetre a mesura que els mestres campaners anaven coneixent millor la tècnica de fosa i les relacions entre la massa i el volum del so (fig. 7). La campana de Bojná, Eslovènia, es va trobar a l'estratègic monestir de Sant Ciril, en una estratificació que la situa abans de l'inici del segle IX (Illás, 2012); la de Saint-Benoît-sur-Loire, a Fleury, també es va localitzar sota un parament del segle X i, per tant, és forçosament anterior (Gonon, 2010, p. 61; Neri, 2016, p. 377); la coneguda com de Canino, considerada paradigma d'aquesta tipologia de campanes, prové del poblat rupestre de Castellardo, vora Viterbo, que la historiografia es resisteix, com al Bovalar, de considerar com un monestir (Cabrol i Leclercq, 1914, pp. 1964-1966; Gonon, 1999, pp. 59-61). Totes tres tenen unes característiques tres nances per a ser penjades d'una biga central i basculades lateralment amb cordes: és a dir, penjades en altura en alguna torreta o campanar.

Figura 7. Campanes monàstiques de bronze: Bojná (segle VIII, Bojnež Muzeum; fotografia: BM), Saint-Benoît-sur-Loire, Fleury (segle IX, Abadia de Saint-Benoît-sur-Loire, fotografia: Thierry Gonon), Canino (segle IX, Museo d'Arte Pio, Vaticà; fotografia: <https://www.cambridge.org/core/books/bronze-object-in-the-middle-ages/signification/66EFF789CB7F0C2B27B3E647C3198B21>).

No han pervingut campanes d'aquesta cronologia en terres hispàniques, que poguessin fer dubtar si en un context litúrgic visigòtic també se'n feien servir. Però

3 *Benedictus Nursinus Regula*, cap. XLVII (MPL 066: 610B). Les successives versions de la Regla també van precisant tant la naturalesa del so com la necessitat de què es compleixi el toc: «El senyal que s'ha de fer a l'hora de l'ofici diví. Que estigui al càrrec de l'abat, tant de dia com de nit, de fer el senyal per a l'hora de l'ofici diví, de fer-lo ell mateix o que encomani aquesta missió a un germà prou zelós perquè tot es faci a les hores corresponents». Regla de Sant Benet, cap. XLVII (ed. Montserrat, 1961, p. 100).

4 Alaus, P., Cassan, L., Meynial, É.: *Cartulaires des Abbayes d'Aniane et de Gellone. Cartulaire d'Aniane*. Montpellier, Société Archéologique de Montpellier, 1808, p. 29; Gonon, 2002, p. 69.

sí que n'hi ha notícia documental, com a mínim de mitjan segle VII; l'any 646 el rei Khindasvint va obsequiar el monestir de Complutum, a Alcalà de Henares, amb una campana de fosa de bronze, i remarca com n'era d'agradable a l'oïda (Neri, 2016, p. 377; Arbeiter, 2010, pp. 31-32 i 35-36):

«... signum fusile aeneum bonae modulationis demulcens auditum.»

Els primers esments documentals a la presència de campanars a les esglésies són paral·lels a les notícies de campanes tant de ferro com de bronze. Segurament la dualitat que ja es detectava en les campanetes eremítiques de bronze i de ferro es repetia a les campanes dels monestirs i, posteriorment, parròquies: si la comunitat no tenia la capacitat econòmica i/o logística d'encarregar una campana de bronze optava per una campana de ferro banyada en bronze, a manera de les esquelles de bestiar.

«...et turrem cum campanae duae una aerea et alia ferrea»⁵

«Erat autem ipsa ecclesia vilis et modica; per iussonem ipsius pontificis reedificavi ipsam ecclesiam et in quantum potui magnum effici et clocarium ibi institui [...] uno signo transgittado et alium ferreum.»⁶

Fins i tot la llengua catalana medieval designa un nom diferent d'aquestes campanes de ferro a manera d'esquelles. No són anomenades campana ni seny i ni tan sols esquella, sinó 'clotxa', com el primitiu 'cloquer', el francès *cloche* o l'alemany *Glocke*:

«Bela, anuit intraretz dinz en nostre dormitor; / de cincanta quatre moines vos en farem cobertor; / non ausirez sein ne clotxa si de vits serjornatz no, / sos dis l'abbet.»⁷

De campanes de ferro n'han pervingut diverses arreu d'Europa, i totes elles es poden datar, com a màxim, fins al segle XI (fig. 8). La campana de ferro del Pallars va ingressar al Museu Episcopal de Vic l'any 1903 fruit d'una donació, i per tant està descontextualitzada: a la fitxa corresponent i a la memòria manuscrita de l'any 1904, el conservador Mn. Josep Gudiol l'anomena «clotxa», la relaciona amb «Los dos campanars» de Verdager⁸ i amb la dotàlia de Guils del Cantó, i la suposa coetània a aquesta data, que és a principis del segle X (Gudiol, 1931, p. 12). La campana de Sant Guillem de Combret s'ha datat del segle XI (Gonon, 2010, pp. 49-51), tot i que podria ser anterior, i fins fa pocs anys encara es trobava a l'ermita del sant, d'on s'ha retirat per evitar el vandalisme o directament un robatori.

En la litúrgia alt-medieval també es feien servir campanetes de petites dimensions; d'una banda, les anomenades als textos *tintinnabula* o conjunts de campanetes penjant de les vestidures sacerdotals, com les que descriu el Llibre de l'Èxode que duia Aaron, i que a l'edat mitjana es traduïen en petites campanelles o fins i tot

5 Bisbe Erchanbert de Freising, Baviera, any 852. Bitterauf, 1905, docs. 609 i 741.

6 «Aquesta església era ben modesta, i per ordre del bisbe la vaig fer reedificar i hi vaig fer tot el que era al meu abast, i hi vaig instituir un campanar [...] amb un seny mesclat i un altre de ferro», Dotàlia de Guils del Cantó, any 901. Baraut, 1986, pp. 75-76, doc. 16.

7 «Bella, aquesta nit entrareu dins el nostre dormitori, / de cinquanta-quatre monjos us en farem un cobrellit; / no sentireu ni seny ni clotxa / sinó les nostres titoles ben despertes, / això diu l'abat.» Cançoner de Sant Joan de les Abadesses, segle XIII (Riquer, Gómez, 2003, p. 52).

8 L'elegia «Los dos campanars» de Jacint Verdager, diàleg entre els campanars muts de Cuixà i Canigó, va acabar essent l'epíleg del poema *Canigó*.

picarols penjant del maniple de l'oficiant, i que apareixen sovint en els inventaris d'indumentària litúrgica:

«Deorsum vero, ad pedes eiusdem tunicae, per circuitum, quasi mala punica facies, et hyacintho, et purpura, et cocco bis tincto, mixtis in medio tintinnabulis, ita ut tintinnabulum sit aureum et malum punicum: rursumque tintinnabulum aliud aureum et malum punicum. Et vestietur ea Aaron in officio ministerii, ut audiatur sonitus quando ingreditur et egreditur sanctuarium in conspectu Domini, et non moriatur.»⁹

«... vestimentis autem ecclesiasticis alba et parata cum auro, amictos duos paratos cum auro, stola I cum maniplo parato cum auro et cum schillis...»¹⁰

«... stolas cum auro V cum illorum manipulis, in una ex ipsis pendent scille XII et in manipulo eius similiter XII.»¹¹

Figura 8. Campana de ferro del Pallars (segle X, Museu Episcopal de Vic; fotografia: Laura de Castellet amb autorització del MEV) i de Combret (segle X, Sant Guillem de Combret; fotografia: [https://www.refugesantguillem.com/page-section/le-fer-2/#prettyPhoto\[6739\]/3/](https://www.refugesantguillem.com/page-section/le-fer-2/#prettyPhoto[6739]/3/)).

I, d'altra banda, també s'empraven campanes petites, anomenades no *tintinna* si no *schella* o *signo*, i que es troben entre el parament litúrgic de l'altar, al costat de creus o canelobres, i que devien remarcar amb el seu so moments concrets de l'ofici:

«I· calicem de argento et unam crucem de argento et uno signo de metallo et ·III· libros: Missale, Lectionario et Antiphonario, et ·II· vestimentos.»¹²

Les anomenades «esquelles» del jaciment del Bovalar, per tant, no són altra cosa que aquestes campanetes litúrgiques (fig. 9). La cilíndrica amb tapa superior, semblant a un bolet, té unes petites anelles laterals per a subjectar-hi una cinta prima de cuir, com a la campaneta de Sant Ronan de Locronan (fig. 6), cinta que no aguantaria

9 «A tota la vora dels peus de la túnica, hi brodaràs magranes tenyides de jacint, porpra i carmesi, i entremig hi posaràs campanelles, alternant les campanelles d'or amb les magranes: i Aaron es vestirà així quan hagi d'oficiar, i se sentirà el so quan entri i quan surti del santuari en la presència del Senyor, i no morirà.», Ex 28: 33-35. Text també recollit per Isidor de Sevilla, *Etymologiarum sive originum libri*, I, XVI, cap. 20-25.

10 Dotàlia de l'església de Sant Salvador de Ripoll, 25 de març de 925 (Ordeig, 1999, doc. 283).

11 Inventari dels ornaments del monestir de Ripoll després de la mort de l'abat Guidiscle, 30 de juliol de 979 (Ordeig, 1999, doc. 1288).

12 Dotàlia de Roda d'Isàvena (d'Abadal, 1955, doc. 168).

les investides d'un animal gran com ara una vaca; la forma totalment cilíndrica i la tapa superior rodona també dificultarien la seva subjecció al coll i no deixarien pasturar còmodament. És una campaneta per a ser sacsejada amb la mà i que soni en un interior. L'altra campaneta va ser restaurada amb la voluntat de donar-li una forma ovalada i atorgar-li una aparença d'esquilla de bestiar, però és evident que era cilíndrica, exactament com una *tintinna* romana central (fig. 3) només que amb una nanseta prima soldada en lloc de la típica hexagonal. Aquesta tireta superior és tan prima que no podria resistir tampoc els moviments d'una bèstia, però és que a més li manca l'anella interior per al batall: només pot sonar si es percudeix intencionadament des de l'exterior. Per tot plegat és impossible que es tracti d'una esquilla de vaca.

Figura 9. Campanetes litúrgiques del Bovalar 1 i 2 (segles VI-VIII, Museu de Lleida Diocesà i Comarcal). Fotografies: Laura de Castellet, amb l'autorització del MLDC.

La «caixa» rectangular de ferro (fig. 10) no és sinó una campana de ferro com les que usaven els sants eremites cèltics (fig. 6) o com les campanes de ferro anteriors al segle XI (fig. 8), que tant poden tenir forma de casc, com a Combret, de faldilla, com la del Pallars, o de caixa rectangular com una gran esquilla, com les irlandeses. De fet, amb la revisió de materials del fons de Bovalar n'han aparegut fins a tres i de tres mides diferents, així que es corresponen a diversos volums sonors i codis d'avis com els que, als segles VI-VIII, els textos indiquen per als avisos interns de les comunitats monàstiques.¹³ Anteriors a la campana de bronze de Bojná, les del Bovalar són les campanes d'església més antigues conegudes fins ara a Europa.

Figura 10. Campanes de ferro del Bovalar (segles VI-VIII, Museu de Lleida Diocesà i Comarcal). Fotografies: Laura de Castellet, amb l'autorització del MLDC i del Laboratori d'Arqueologia de la UdL.

13 La campana més gran fa temps que estava localitzada als magatzems del Museu de Lleida Diocesà i Comarcal i amb la sospita de què es tractés d'una campana monàstica. Les altres dues es van contextualitzar recentment i es troben, en el moment de tancar l'article, al laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Lleida. Agraïxo a Carmen Berlabé i a Carmen Prats les informacions respecte a aquests materials. Darrerament, el Museu els identificava com a «cimbals»: encara que en llatí medieval *cymbalo* pot descriure també una campana, els cimbals són un altre tipus d'instrument, un idiòfon pla de sacseig, i emprat en la litúrgia proto-bizantina; els elements del Bovalar són, simplement, campanes.

La presència de tres campanes, encara que siguin de ferro, no és pròpia de la parròquia d'un poblat agropecuari d'època visigòtica: les primeres conegudes, dels segles VIII-IX, pertanyen totes a monestirs, mentre que les campanes en esglésies parroquials no es comencen a detectar fins a principis del segle X. La documentació revela també campanetes litúrgiques en dotalies i inventaris de catedrals i monestirs, però no en parròquies. El Bovalar disposava, per tant, d'un sistema de comunicació sonor i d'un parament litúrgic propi d'un monestir i no d'una parròquia rural. Si hi afegim que el conjunt inclou un baptisteri i que entre els objectes litúrgics s'hi ha trobat un encenser siríac o una gerreta de peltre tot plegat reforça la identitat del Bovalar com un monestir.

BIBLIOGRAFIA

- d'Abadal, R. (1950). *Catalunya carolíngia. Els diplomes carolíngis de Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans, vol. VIII.
- Arbeiter, A. (2010). La llamada a la oración y al servicio religioso. Campanas y campanarios de los cristianos hispánicos anteriores al Románico. *Boletín de Arqueología Medieval Española*, 14, pp. 21-54.
- Baraut, C. (1986). *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*. Societat Cultural Urgel·litana.
- Bitterauf, T. (1905). *Die Traditionen des Hochstifts Freising*. München.
- Bourke, C. (1994). The hand bells of the early western church. Dins D. Laurent (eds.), *Irlande et Bretagne: vingt siècles d'histoire. Actes du Colloque de Rennes 29-31 mars 1993*. pp. 77-82.
- Cabrol, F. i Leclercq, H. (1914). *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*. Letouzey. vol. 3, II.
- Gonon, T. (2010). *Les cloches en France au Moyen Age*. Errance.
- Gonon, T. (2002). *Les cloches en France au Moyen Age. Étude archéologique et approche historique*. Tesi doctoral inèdita, Université Lumière II Lyon.
- Gudiol, J. (1931). *El Museu arqueològic – artístich episcopal de Vich en 1930. Memòria*. Tipografia Balmesiana.
- Gurt, J. M. (2007). Complejos eclesiásticos no episcopales. Función y gestión. Dins J. López Quiroga, A. M. Martínez Tejera, J. Morín de Pablos (eds.), *Monasteria et Territoria. Elites, edificación y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*. *Actas del III Encuentro Internacional e Interdisciplinar sobre la Alta Edad Media en la Península Ibérica*, pp. 203-214. Universidad Autónoma de Madrid.
- Hübner, E. (1894). Campanilla romana de Tarragona, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 25, pp. 39-42.
- Illás, M. (2012). Zvon z Bojnej. Poznanie jeho pôdovu a datovania, *Bojnej Múzeum*, 2. pp. 43-44.

- Kerneis, S. (2013). La cloche des saints: son et pouvoir dans la Bretagne armoricaine. *Mélanges offerts au professeur Bernard Merdrignac. Britannia monastica*, 17, pp. 285-302.
- Mocchi, G. (2018). Tintinnabula: il suono ritrovato. Dins L. Arslan, E. A. Arslan, P. Blockley, M. Volonté (eds.), *Amoenissimis...aedificiis. Lo scavo di piazza Marconi a Cremona. Vol. II: I materiali*, pp. 393-426. Società Archeologica / Soprintendenza Archeologica della Lombardia,.
- Neri, E. (2016). Les cloches: construction, sens, perception d'un son. Quelques réflexions à partir des témoignages archéologiques des fours à cloches. Dins É. Palazzo (ed.), *Les cinq sens au Moyen Âge*, pp. 369-406. Les Éditions du Cerf.
- Nowakowski, W. (1988). Metallglocken aus der römischen Keiserzeit im europäischen Barbaricum. *Archaeologia Polona*, XXVII, pp. 71-146.
- Ordeig, R. (1999). *Catalunya Carolíngia. Els Comtats d'Osona i Manresa*. Institut d'Estudis Catalans.
- Palol, P. de (1999). Poblats del Bovalar. Dins P. de Palol, A. Pladevall (eds.), *Del romà al romànic: història, art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, pp. 145-146. Fundació Enciclopèdia Catalana.
- Palol, P. de (1989). *El Bovalar (Seròs, Segrià). Conjunt d'època paleocristiana i visigòtica*. Diputació de Lleida.
- Pita Mercé, R. (1973). *Lérida Paleocristiana*. Dialargo Ediciones.
- Pita Mercé, R. i Palol, P. de (1972). La basílica de Bobalá y su mobiliario litúrgico, *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana, Barcelona 1969*, pp. 385-401.
- Riquer, I. de i Gómez, M. C. (2003). *Las canciones de Sant Joan de les Abadesses: estudio y edición filológica y musical*. Reial Acadèmia de Bones Lletres.
- Rodà, I. (2007). Documentos e imágenes de culto imperial en la Tarraconense septentrional. Dins T. Nogales i J. González, *Culto imperial: política y poder. Actas del Congreso Internacional, Mérida 2006*, pp. 741-761. L'Erma di Bretschneider.
- Sales-Carbonell, J. (2014). El Bovalar (Seròs, Lleida). ¿Un monasterio productor de pergamino en la Hispania visigoda?, *Rivista di Archeologia Cristiana*, 90, pp. 423-464.
- Sales-Carbonell, J. i Salazar, N. (2013). The pre-Pyrenees of Lleida in Late Antiquity: christianisation processes of a landscape in the Tarraconensis. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23, pp. 27-44.